

Võõrana omade hulgas: Gustav Piers von Bunge ja baltisaksa karskustöö

Ken Kalling¹, Erki Tammiksaar²

Eesti Arst 2015;
94(8):484–489

Saabunud toimetusse:
09.12.2014
Avaldamiseks vastu võetud:
13.01.2015
Avaldatud internetis:
30.09.2015

¹ TÜ tervishoiu instituut,
² TÜ ökoloogia ja
maateaduse instituut

Kirjavahetajaautor:
Ken Kalling
ken.kalling@ut.ee

Märksõnad:
karskusliikumine, Gustav
Piers von Bunge, nn
parajuslus ja täiskarskus
alkoholivastases võitluses

19. sajandi lõpukümnele kogus eesti ühiskonnas hoogu karskusliikumine. Sama ei saa öelda kohaliku eliidi – baltisakslaste – kohta. Sakste tõrksus on tähelepanuväärne kas või seetõttu, et nende hulgas võrsus üks eelmise sajandivahetuse juhtivaid meditsiinilise karskustöö propageerijaid Gustav Piers von Bunge, kes suurema osa oma elust veetis Šveitsis Baseli ülikoolis. Bunge püüdis ka oma kodumaal progressiivseid tervishoiuideid propageerida, tuues baltisakslastele eeskujuks eestlasi ja lätlasi. Esialgu võtsid karskusidee omaks baltisaksa naised. Esimese maailmasõja eelõhtul hakkas siiski ka kohalik saksa soost arstikond teemale enam tähelepanu pöörama, jäädes siiski Bungega võrreldes mõõdukamale seisukohale, mille kohaselt on alkoholitarvitamise üle otsustamine iga indiviidi isiklik valik. Baltisakslaste tõrksus karskustöö suhtes lähtus majanduslikust kahjulikkusest nende ringkonnale (riiklik viinamonopol kaotas kõrtsidepidamise õiguse), eriti aga karskusliikumise politiseeritusest. Siin oli oluline roll eesti karskusliikumisel.

Karskustöö tähtsusest sajanditagusele eestlusele kujundavale seltsiliikumisele on kirjutatud korduvalt (1, 2). Tähelepanu on juhitud ka karskusaate tähtsusele kohalikus meditsiini- loos, selle kohale eesti eugeenilise ideoloogia sünnis (3), samuti sõjaeelse eesti arstikonna osalemisele karskustöös (4). Teema, mida vähem käsitletud, on kohalike baltisakslaste suhe alkoholivastasesse võitlusesse. See on aga väärt meenutamist, kas või seetõttu, et Tartus sündis, sai siin hariduse ning alustas akadeemilist karjääri Gustav Piers v. Bunge (1844–1920), üks meditsiinilisele karskustööle alusepanijaid maailmas (5, 6).

Huvi baltisakslaste tegevuse vastu lähtub lisaks eeldusest, et nii nagu paljudes muudes valdkondades, pidanuks sajand tagasi alles tärkav eestlus ka karskustöös kohalikult eliidilt nii mõndagi üle võtma. Ilmneb aga, et alkoholivastases võitluses oli hoopis eestlas- kond oma härrasrahvale teenäitajaks. Seda märkas ka G. P. v. Bunge.

Artiklis on vaadeldud karskustöö kujune- mist baltisaksa kogukonnas Bunge arhiivi- pärandi kaudu ning püütud mõista, miks maarahvas lõppkokkuvõttes kohalikele sakstele tervislike eluviiside propageerimisel silmad ette andis.

BUNGE LIITUMINE ALKOHOLIVASTASE TÖÖGA

G. P. v. Bunge sündis Tartu ülikooli botaanika- professori Alexander von Bunge (1803–1890)

perre. Pärast arsti- ja keemiaõpinguid Tartus töötas ta aastail 1874–1885 Tartus füsioloogia dotsendina, olles muu hulgas Nikolai Lunini (1853–1937) teaduslik juhendaja ning sel moel Tartu meditsiiniiloos oluline tegelane kui üks võimalik vitamiinide teooriale alusepanija (7). 1885. aastal siirdus Bunge Šveitsi Basellisse, kus töötas professorina kuni surmani. Ka tema arhiiv on hoiul Baseli ülikooli raamatukogu käsikirjade osakonnas (8).

Bunge pidi olema jõudnud oma karskus- tõdemusteni veel Tartus olles, sest peatselt pärast võõrsile jõudmist, juba 1886. aastal, esines ta avaliku ettekandega alkoholiküsi- mused (*die Alkoholfrage*), kus analüüsis enda uuringute tulemusi alkoholi kahjulikkusest organismile ning esitas ka põhimõtted, kuidas selle mürgi vastu võidelda. Ettekanne ilmus 1894. aastal ka eesti keeles (9).

Tegemist oli perioodiga, mil karskusliiku- mises hakkasid üha enam tooni andma arsti- teaduslikud seisukohad. Siinkohal on huvitav märkida, et Tartu ülikoolil oli meditsiinilise karskusideoloogia väljakujunemisel ajaloos oluline roll. Siin töötas ja eksperimenteeris aastail 1886–1891 ka teine tuntud meditsiini- lisele karskustööle aluse panija psühhiaater Emil Kraepelin (1856–1926).

Bunge lähtus oma alkoholieituses nn dege- neratsiooniteooriast, mille kohaselt nõrges- tavad teatavad mürgid (nt alkohol) otseselt või kaudselt (nt imetavate emade tervise kaudu) järeltulevat sugu (3, 10). Alkohol mõjutab

tervishoiu vallas negatiivselt ka inimeste käitumist, tagajärjeks on suguhaigused, vägivald, enesetapud, tööõnnetused jm.

Bunget meenutatakse ka temast edaspidi enam kuulsust kogunud, samuti karskustöösse, aga ka seksuoloogiasse, eugeenikasse jm panustanud Auguste Foreli (1848–1931) olulise mõjutajana. Bunget hindasid ka paljud teised toonase Saksamaal nn elureformi (*Lebensreform*) edendajaid. Mainitud reform kujutas endast 19. sajandi lõpul levima hakanud mõttevoolu, millega propageeriti looduslähedust, alastikultuuri, seksuaalset vabadust, alternatiivmeditsiini jms. Sel õpetusel on järelkajastanud nüüdisaja alternatiivsetes õpetustes, kuid see avaldas mõju ka Saksa natsionaalsotsialismi kujunemisele. Viimasel puhul saab rääkida nn vere ja mulla (*Blut und Boden*) kontseptsioonist kui ühest rassistliku rahvuskäsitluse kandvast õpetusest.

Sellisel moel jättis Bunge tegevus oma jälje eelmisel sajandivahetusel Saksamaal kujunema hakkavale nn rassihügieenile (saksapärasele eugeenikale). Mainitu ühendas rassistlikke eelarvamusi tervishoiu kontseptsioonide, aga ka sotsiaaldemokraatlike ideedega ning sai kurikuulsaks „tänu“ hitlerlikul Saksamaal kordasaadetule (11). Nagu edaspidi näidatud, oli saksa natsionalism (pangermanism) Bungele oluliseks motivaatoriks ka karskustöös.

Bunge lähtus alkoholivastases võitluses täiskarskuse seisukohast, kusjuures ta uskus, et karskusidee edu oleneb eelkõige eliidi suhtumisest: „See on haritute, jõukate, mõjuvate ja valitsevate seisuste kohus oma eeskujuga mõjuda.“ Bunge lootis alkoholi keelustamiseks abi eeskätt riigilt. Ta märkis: „Seadusandja võimule peab eraseltside läbi tee ettevalmistatud saama. Need seltsid aga peavad algusest peale kõigest hoolimata täielist karskust kõikide joovastavate jookide poolest omale eesmärgiks võtma. Alkoholivastase võitluse ajaloost on näha, et kõiksugused parajuse seltsid midagi ära teha ei ole suutnud.“ (9).

Bunge kogus üha uusi teaduslikke tõendeid alkoholi kahjulikkuse kohta. Eeskätt tuleb mainida tema uuringuid emapiima ja rinnaga toitmise vallas, tööd, mida eesti keeles tutvustati 1904. aastal (12). Ta kasutas selles paljude Saksa, Šveitsi ja Itaalia arstide kaasabi, kes vastasid tema küsimustikele, kus analüüsiti imetamisperioodi lühenemist naistel ja selle seost alkoholitarbimisega (8,

Gustav Piers von Bunge

Mappe 57). Ainuüksi 1907. aastal saatis Bunge välja 100 000 seesugust küsimustikku (8, Mappe 80:87). Ta lisis küsimustikele ka enda koostatud mõtteid karskuspropagandast.

Bunge pühendumine alkoholivastasele tööle takistas tema enda sõnul tema karjääri, kolleegid vaatasid tema peale viltu ning levisid kuulujutud, et ta on vaimuhaiglasse pandud (sest ei joonud enam sõpradega õlut). Kirjas õele 1896. aastal ei kahetsenud Bunge siiski oma valikut (8, Mappe 80:38). Tema toetajate ring pealegi kasvas, 20. sajandi algul intensiivistus saksakeelses maailmas karskusseltside teke. Selle juures oli kahtlemata olulise tähtsusega tervishoiutöö, toonaste loodusteadlaste levitatud arusaam alkoholi meditsiinilisest kahjulikkusest. Nii sai ajaleht Postimees 1900. aastal kirjutada, et Liivimaa arstide päevadele saatis oma tervituse ühes soovituselga liituda karskusaatega Saksamaa karskete arstide ühisuse nimel ka E. Kraepelin (13).

Kõneoleval ajal hakati ka Vene impeeriumis üha enam karskustööle mõtlema. 1900. aastal seati Venemaa Balti kubermangudes sisse riigi alkoholimonopol, juba varem oli riik hakatud tunnustama liigjoomisest vältlust. Ettevõtet juures oli siiski ka palju kroonulikkust, ülevalt poolt ette antud

Frau X. Y.

1. Zahl der Kinder: *4128* im Alter von 18½ - 7 Jahren
2. Wieviele der Kinder selbst gestillt und wie lange? *1 und 3 fünf resp. drei Monate, 1/2 2 und 4 ca 14 Tage*
3. Gründe des Nichtstillens:
  - a) nicht stillen **wollen**, *kein*
  - b) nicht stillen **können**:
    - x) wegen unzureichender Secretion *1/2 1 u. 3*
    - y) wegen ungeeigneter Beschaffenheit der Warzen. *1/2 2 und 4*
4. Wieviele Kinder hat die **Mutter** der Frau X. Y. gehabt und wieviele derselben hat sie selbst gestillt? *jein 4 Kinder; keine gestillt*
5. Erbliche Krankheiten bei der Frau X. Y. selbst, bei ihren Eltern und Geschwistern und überhaupt in der Familie, insbesondere **Tuberculose, Nervenleiden, Psychosen**. Es ist ausdrücklich anzugeben, wenn Tuberculose oder Nervenleiden **nicht** in der Familie vorhanden sind. *Bei Frau X. Y. keine Tuberculose, Nervenleiden, Psychosen. Es ist ausdrücklich anzugeben, wenn Tuberculose oder Nervenleiden nicht in der Familie vorhanden sind. Bei Frau X. Y. keine Tuberculose, Nervenleiden, Psychosen. Es ist ausdrücklich anzugeben, wenn Tuberculose oder Nervenleiden nicht in der Familie vorhanden sind.*
6. Zustand der Zähne. Wieviele Zähne fehlen? *Ein Zahn fehlt, ein Zahn ist kariös. Hierbei ist das Alter der Frau X. Y. berücksichtigt zu werden.*
Wieviele sind kariös?
anzugeben zur Zeit, wo der Zustand der Zähne untersucht wurde. *41 Jahre*
7. Alkoholkonsum bei Frau X. Y. selbst und bei ihren Eltern. Es ist annähernd anzugeben, ob alkoholische Getränke regelmäßig genossen wurden und wie viel. *Der Vater der Frau X. Y. trank Alkohol, aber nicht regelmäßig (bei Krankheit und sonstigen Gelegenheiten); die Mutter der Frau X. Y. trank keinen Alkohol; die Frau X. Y. selbst trank keinen Alkohol.*
8. Nationalität, Race (ob germanisch, französisch, italienisch, semitisch etc.). *germanisch*

*) Hierher sind auch die Fälle zu rechnen, wo die Mutter zwar selbst das Kind stillt, diese Nahrung aber nicht ausreicht, so dass daneben noch künstliche Ernährung notwendig ist.

Freiburg i. B. 12 September 1905.

Thomas

Näide G. P. v. Bunge koostatud küsimustikust rinnaga toitvate emade kohta.

tegevusi, näiteks kohaliku võimu esindajate osalusel nn rahva karskuskuratuuriumite loomine. Probleem seisnes selles, et kuratuuriumi liikmeks võis sattuda nii mõnigi alkoholi leviku piiramise suhtes leigust või majanduslikel põhjustel koguni vaenulikkust – riigi viinamonopol kaotas kohalike mõisnike kõrtsipidamise traditsiooni – üles näitav isik. Lisaks kutsusid kuratuuriumid üles mõõdukale karskusele, sest riigi sissetulekut alkoholimüügist ei olnud kavas vähendada (14). Eesti (ja läti) elanikkonna seas langes Vene riigi tegevus aga soodsale pinnale, sest sobitus rahvusliku liikumise raamidesse.

Esimene eesti karskusselts oli loodud Toris Soome eeskujul juba 1889. aastal. 1905. aastaks oli seltse üle 60. Eesti karskusseltside lai levik on seletatav kindlasti sellega, et see oli talurahvale üks lihtsamaid võimalusi seltsiliikumist korraldada. Oli ju Vene riik karskustöö ametlikuks prioriteediks kuulutanud. Formaalsuste kõrval ei tohi siiski unustada ka karskusidee sisulise külje

tähtsust, sest siinsele rahvuslikule mõttele näo andnud väikerahvalik enesetunnetus tõi ka eestlaste kollektiivse tähelepanu alla rahva elujõu temaatika, sealtnaud tervishoiu ning karskusküsimused (3).

BUNGE JA BALTISAKSA KARSKUSTÖÖ

Ei saa öelda, et baltlased poleks karskusideega kursis olnud. Vend kirjutas Tartust Bungele juba 1891. aastal: „Alkoholiküsimusest huvituvad siin nii mõnedki, kuid neil pole lihtne otsustada kuulumist karskuse ühendusesse.“ (8, Mappe 81: 6).

Need kontaktid, mis Bunge kodumaaga olid, kinnitasid tema veendumust, et saksa korporatsioonide joomistavad on rikkunud meeste tervist (baltisaksa naised olevat siiski veel terved) (8, Mappe 80:42). Bunge oli eriti rahulolematu üliõpilaste – tulevase kohaliku eliidi – joomiskirega. Seda pani tähele ka eestikeelne karskuskirjandus, milles märgiti irooniliselt, et Tartu tudengid olla reaktsioonina Bunge peetud alkoholivastasele esinemisele reageerinud sel teel, et ühele *schnaps*’ile tema nime andsid (15). Bunge tundis muret, et eestlased olid karskusliikumises agaramad kui baltisakslased. Ta kurtis 1904. aastal oma õele Elisabeth von Ruckteschellile (1850–1948): „See on tõepoolest häbiväärne, et meie eestlastel on rohkem mõistust kui meie sakslastel. Näib, et Tartus ei ütle ükski inimene tõde meie puskarist läbiimbunud korporantidele.“ (8, Mappe 80:66).

Baltisakslaste suhtumine alkoholi hakkas muutuma venestamise tugevnedes. Rahvus-küsimus oli toona seotud (eriti saksakeelses maailmas) bioloogiliste teooriatega ning tervishoiul ja karskusteemal seega kasvav tähendus. Baltisakslased pidid tähele panema ka, et karskusküsimust politiseerib nii Vene riik, eriti aga kohalikud eestlased ja lätlased. Ka Bunge kirjutas 1910. aastal (tuues järjekordselt maarahvast sakstele eeskujuks): „... pole neil härradel [baltisakslastel] mingit õigustust venestuse üle kaevata, sest nad venestavad endid [alkoholiga] ise. Minu ainuke lootus on, et eestlased ja lätlased raputavad nad nende kristalliseerunud nürimeelsusest üles. Ise nad ei ole selleks enam suutelised.“ (8, Mappe 80:107).

Sooviga olukorda muuta saatis Bunge regulaarselt alkoholivastast kirjandust oma endise korporatsiooni Livonia raamatukogule. Ta ei saanud paraku tagasisidet. Et noor-sugu alkoholi küüsisst päästa, toetas Bunge

alkoholivastase kirjandusega ka oma õde, kes soovis Tartus 1910. aastal rajada noorte karskusliikumist. Bunge soovitas õel pöörduda abi saamiseks anatoomia professor August Rauberi (1841–1917) ning Tartu eragümnaasiumi õpetaja Georg Rathlefi (1846–1914) poole. Mainitute seisukoht ei ole teada, kuid alkoholiga võitlemise võttis enda südameasjaks Tartus populaarne praktilise teoloogia professor Traugott Hahn (1875–1919).

Läbimurre baltisaksa kogukonna suhtumises alkoholi ei toimunud siiski mitte Tartu akadeemilistes ringkondades, vaid kohalikus kultuurikeskuses Riias sealse keskklassi seas. Riias toimus 1906. aastal näitus tööliste eluolust, sh tervishoiust. Üks näituse sektion oli pühendatud alkoholile. Vastavat osa tutvustas oma loengutes ja kolmes selle teemaga seotud lastelavastuses Soome naisarst Alli Trygg-Helenius (1852–1926), kelle esinemine leidis laia kõlapinna. Edaspidi jõudsid karskusettekanded baltisaksa käsitööseltidesse (16).

Eriti silmatorkav roll kohalikus saksa-keelses karskustöös oli naistel. Saksamaal oli esimene naiste karskusring tekkinud 1900. aastal. Balti Naiste Karskusliit (Bund der Baltischen Abstinenter Frauen) organiseeriti Saksamaalt saabunud agitaatorite innustusel Riias 1909. aasta veebruaris. Selle esinaiseks sai Elisabeth v. Grewingk. Sarnaseid, eeskätt saksa naiste karskustööle suunatud seltse püüti luua ka Tallinnas ja Tartus, kus see siiski aset ei leidnud (17).

Suurim väljakutse Bungele oli aga arstide maailmavaate muutmine. Bunget ja tema mõttekaaslast häiris, et enamasti toetasid arstid alkoholitarbimises mõõdukuse printsiipi, nn parajuslust.

BALTI ARSTIDE KONGRESS TOOB SUHTUMISES MURRANGU

Enamasti saksa liikmeskonnaga Tartu ja Tallinna arstide seltside ettekandekoosolekute protokollid 19. sajandi lõpust kuni 1912. aastani näitavad, et huvi alkoholiprobleemide vastu oli seltsides olematu (18). Pigem jõid arstid koosviibimistel pidulike sündmuste puhul õlut. Niisiis leidis Bunge, et vanad baltisaksa tohtrid oma alkoholisõbralikkusega teevad palju kahju karskusliikumisele ja enne põlvkonnavahetust ei ole muutust paremuse poole oodata. Bunge nimelt uskus, kirjutades sellest 1908. aastal ka oma õele, et uus põlvkond arste mõtleb juba uutmoodi (8, Mappe 80:91).

Kohaliku, valdavalt saksa soost arstkonna suhtumist iseloomustab veel nende pika-toimelisus reageerida eesti karskusseltside pöördumistele Balti kubermangude arstide päevade poole. Pöördumistes paluti arstide hukkamõistu rahva hulgas laialt levinud alkoholi ravivahendina kasutamisele. Kuigi midagi isegi püüti teha: teada on, et juba 1900. aastal valiti eestlasest arst Henrik Koppel (1863–1944) Liivimaa arstidepäevadel komisjoni, mis pidanuks järgmiseks kokkutulekuks arstide seisukoha alkoholiküsimuses välja töötama – kokkuvõttes siiski asi soikus (13). Igatahes seostas eesti soost arstkond rahvusliku eesti arstide seltsi (Põhja-Balti Arstide Selts, asutatud 1912) teket just nimelt saksakeelsete kolleegide vähese huvitatusega ühiskondlike probleemide, sh karskustöö vastu (4).

1909. aastal sündis kolme Balti kubermangu arste ühendav organ, Balti arstide kongress (Baltischer Ärztekongress), mille esimene kokkutulek toimus sama aasta augustis Tartus. Eesti karskusseltsid pöördusid ka selle kokkutuleku poole palvega võtta seisukoht alkoholi suhtes. Seda ei juhtunud ning eesti ajakirjandus kritiseeris kongressi, näiteks oli H. Koppel sunnitud tõdema, et tegemist oli eeskätt kohalike saksa arstide kongressiga ning et peamiseks etteheiteks sellele peaks olema, et see on jätnud tähelepanuta praktiseerivale arstile olulise valdkonna – oma ringkonna, kodumaa ja rahva tervise (19).

Kuigi 1909. aasta kongressil ei peetud ühtegi ettekannet alkoholist, pidas selle eesistuja professor Karl Dehio (1851–1927) eesti karskusseltside pöördumist siiski väga oluliseks ning tegi ettepaneku käsitleda alkoholiküsimust järgmisel kongressil kolme aasta pärast. Kuigi nii mõnedki leidsid, et see pole vajalik (jätkuvalt oli argumendiks väide, et alkohol ja selle tarvitamine on igaühe enda sisetunde küsimus), jäi Dehio tahtmine peale. Otsustati, et arstkond on siiski kohustatud oma seisukoha alkoholiküsimuses kujundama ning Dehio ettepanekul moodustati alkoholikomisjon. Selle liikmed valmistasid 1912. aasta augustis Tallinnas toimunud teiseks Balti arstide kongressiks ette teaduslikud ettekanded alkoholi mõjust inimesele ja alkoholismiga võitlemise meetodeist (20).

Ettekannete tekstid ilmusid kongressi järel nii Venemaa saksa arstide seltside ajakirjas (St. Petersburger medizinische Zeitschrift) kui ka eraldi väljaandena koos arstide

kongressi resolutsiooniga alkoholiküsimuses (21). Ettekannetes kiideti karskusliikumist, kuid rõhutati samas inimeste enda otsustusõigust alkoholi tarbimisel. Selline lähenemine tekitas kongressil osalejate vahel elava diskussiooni. Oldi nii täiskarskuse kui ka mõõdukuse poolt ja vastu. Leiti ka, et ettekanded olid olnud liiga teaduslikud ega agiteerinud karskusliikumise kasuks. Komisjoni esimees K. Dehio leidis seepeale, et eesmärk ei olnudki agiteerida, vaid analüüsida probleemi tõsidust. Dehio märkis lisaks, et etteheide mõõdukuse printsiibi toetajate suunal ei ole õigustatud, sest ka see meetod annab tulemusi, näiteks Tartu üliõpilaste seas ei tehtavat enam hommikust õllekannu ning levimas olevat ka sportimine ja matkamine (22).

Oma lõppresolutsioonis sedastas arstide kongress, et täiskasvanud inimesel on õigus ise otsustada, kas alkoholi tarvitada. Igal ühel olevat selles osas individuaalne piir, millest üleminekul algaksid probleemid. Ühiskondlikust aspektist leidis kongress aga, et alkohol on kõige hullem mürk rahvale ning seni olevat sellega kõige edukamalt võidelnud just nimelt karskusliikumine (21).

GUSTAV V. BUNGE KOHT TEADUSLOOS

Balti arstide kongressi resolutsioon oli niisiis kompromiss, mis ei nõudnud täiskarskust. Bunget ajas see muidugi raevu. Bunge oli karskustöös kahtlemata fanaatik. Milline on aga tema laiem teaduslik pärand?

G. P. v. Bunget mainitakse tänapäeval eeskätt uurimustes, kus käsitletakse saksa-maiseid rassiteooriatest läbi imbunud imperialismiideoloogiaid (11). Et sel põhjust on, võib näha järgnevast tsitaadist, mis pärineb Bunge kirjast öle (1904. aastast) ning milles ta järjekordselt õigustab oma võitlust alkoholiga: „Kui sakslased järgiksid Venemaal kahte printsiipi: 1) ei mürgitaks ennast [alkoholiga] ja 2) ei seguneks alaväärsete rassidega, siis nad valitseks mitte ainult Venemaal, vaid kogu maailma. Puhta, terve saksa verega ei suuda ükski rass maailmas konkureerida.“ (8, Mappe 80: 66).

Selline seisukoht on tänapäeva vaatevinklist – pärast Hitlerit! – vägagi äärmuslik, kuid kõnesoleval ajal mahtus kehtivate teadusteooriate ja väärtushinnangute raamidesse. On vaja mees pidada, et isikud, kes kõnesoleval ajal näiteks meditsiinilise karskustööga tegelesid, olidki meelestatud moel, mis inimest ehk liigagi biologiseeritult vaatlesid ning

pidasid võimalikuks indiviidi autonoomia piiramist eeldatava üldise tervishoiulise kasu nimel. Tegemist on peatükiga eugeenika ajaloos ning tuleb tunnistada, et meditsiiniline karskusliikumine on olnud oma teatavas faasis ja teatavate osalejate suu läbi osaline rassiteooriate, aga ka totalitarismi toetamisel.

Bunge oli samas siiski vastuoluline isik. Ühelt poolt panustas ta neisse eelmisel sajandivahetusel jõudu kogunud ideoloogiatesse, kus otsiti ühiskonna seletamisel abi loodusteaduslikest teooriatest, teisalt kuulus ta oma teadusloominguga pigem nende loodusteadlaste hulka, kes ei olnud rahul reduktsionismiga neissamades kõne all olevates loodusteadustes, eeskätt bioloogias. Sellisel moel mäletatakse Bunget teadusloos kui biovitalismi (ka neovitalismi) õpetuse üht loojat (23). Biovitalism eeldas, et elu ei ole taandatav lihtsatele füüsikalistele ja keemilistele mehhanistlikele printsiipidele, vaid on kvalitatiivselt erinev (võib-olla ka väljapoole teaduse ulatuvust jääv) fenomen.

Õigupoolest ongi tähelepanuväärne see, et selliseid, loodusteaduse peasuunast lahknevaid õpetusi kippusid saja aasta eest propageerima mitmedki baltisaksa päritolu teadusmehed. Nii mäletame Karl Ernst von Baeri (1792–1876) kui teleoloogilise (eesmärgipärase) arenguprintsiibi toetajat looduses aset leidvate protsesside seletamisel (24), Wilhelm Ostwald (1853–1932) oli monismi õpetuse üks loojatest (25) ning Jakob Johann v. Uexküll (1864–1944) biosemiootikale aluse panija (26). Kas baltlaste panus alternatiivsete loodusfilosoofiate väljatöötajatena oli juhus või on selle taga mingi seaduspära, vaidlevad edaspidi loodetavasti teaduslõulased selgeks. Praegu igatahes tundub, et neid võis mõjutada ühiskondlik kontekst, kust nad pärinesid, s.o moderniseerumisest ohustatud Balti klassiühiskond.

KOKKUVÕTE

Esmapilgul paradoksaalsena tunduv olukord, kus sajanditagune eestlaskond edestas ühes valdkonnas (karskustöös) oma sotsiaalselt küpsuselt ja organiseerumisvõimelt siinset toonast saksakeelset eliiti, saab seletuse siis, kui vaatame tolleaegse karskusliikumise laiemat ühiskondlikku tähendust. Karskusliikumisel oli kõnesolevatel aastatel enne Eesti iseseisvumist nimelt selge poliitiline mõõde.

Eestlaste aktiivne suhtumine alkoholivastasesse võitlusse lähtus sellest, et karskusliikumine sai neile osaks rahvuslikust liikumisest,

kokkuvõttes aga rahvuslikust emantsipatsioonist. Sama võib öelda baltisaksa naiste kohta, kes rebisid end lahti „kiriku, köögi ja laste“ kütkeist. Seni allasurutud rühmad ühiskonnas leidsid karskusliikumises niisiis niši, mille kaudu end teostada ning oma eneseteadvust ja õiguslikku asendit parandada.

Saksakeelsele meessoost eliidile aga võis samal ajal kogu temaatika tunduda pigem üleliigse ning Vene alkoholipoliitika karmistumise järel ka majanduslikke huvisid kahjustavana. Tõrksust pidi tekitama ka see, et eestlased karskusliikumise politiseerisid, sellest ühe rahvusliku liikumise vahendi tegid. Viimasel juhul oli pahatihti tegemist saksa-vaenulike sammudega, näiteks kampaaniad kohtadel kõrtside sulgemiseks. Kokkuvõttes saabki tõdeda, et karskusliikumisel oli Eesti tingimustes kindlasti laiem tähendus kui vaid eeldatav tervise- ja elukvaliteedi paranemine. Pole välistatud, et sellised tegurid mõjutavad karskusliikumise arengut meie kodumaal edaspidigi.

SUMMARY

Gustav Piers v. Bunge and anti-alcohol activity among the Baltic Germans

Ken Kalling¹, Erki Tammiksaar²

The emergence of the Estonian national movement at the end of the 19th century led also to the politization of local anti-alcohol activity. The latter was proclaimed – in the atmosphere of the biologization of social thought typical of the era – a means of Estonian national emancipation. The situation was not similar among another social group inhabiting the Baltic provinces of Russia 100 years ago – the so-called Baltic Germans. Baltic Germans constituted the upper strata of the local society of that time. However, they, did not consider the issue of emancipation important and preached personal autonomy of individuals when the use of alcohol was discussed.

It was paradoxical that one of the leading anti-alcohol propagandists of the era, Gustav Piers v. Bunge, came from among Baltic Germans. Being a professor in Basel, Bunge was seriously worried about the situation in his homeland, especially with the German speaking people facing, according to him, “degeneration” because of alcohol. Bunge was

convinced that if (Baltic-)Germans were not poisoning themselves with alcohol they would be able to play a much more central role in the history of Russia as well as of the whole world. (A quite Pan-Germanistic statement, and, indeed, Bunge could be viewed as one of the founding fathers of German “racial hygiene”).

Thanks to the efforts of Bunge, but also pressure from the Estonian anti-alcohol organizations, the members of the German elite were gradually won over to the anti-alcohol activity. In the wake of World War I local German medical societies were already discussing alcohol related issues, and German female anti-alcohol societies were beginning to take shape.

KIRJANDUS/REFERENCES

1. Karu E. Pilk Eesti karskusseltside algusaastasse. 100 aastat karskusliikumist Eestis 1889–1989. Koost. Erki Silvet. Tallinn: Eesti Raamat, 1989:8–29.
2. Vahtre L. Karskusseltsid Eesti riikluse sünnis. Akadeemia 1997;5:957–71.
3. Kalling K. Karskustöö sünnitab eugeenika liikumise. Mäetagused 2007;36:59–78.
4. Kalling K. Karskusliikumine ja arstiteadus sõjaajal Eestis. Eesti Arst 2012;9:415–22.
5. Schmidt G. Das geistige Vermächtnis von Gustav von Bunge. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der gesamten Heilkunde vorgelegt der Medizinischen Fakultät der Universität Basel. Basel, 1973.
6. Graeter E. Gustav von Bunge. Naturforscher und menschenfreund. Basel: Schweizerischer Verein abstinenter Lehrer und Lehrerinnen, 1952.
7. http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/medicine/laureates/1929/hopkins-lecture.html (tsiteeritud 28.10.2014)
8. Öffentliche Bibliothek der Universität Basel, Handschriftenabteilung, Nachlass Gustav von Bunge, Bestand Nr. 114.
9. Bunge G. Alkoholi küsimus. Jurjev: P. Schmidt'i raamatukauplus, 1894.
10. Bunge G. Kidumise põhjused. (Eestistanud K. Einbund.) Tartu: Postimees, 1911.
11. Weindling P. Health, race and German politics between national unification and nazism, 1870–1945. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
12. Bunge G. Mikspärast ei suuda palju emasid oma lapsi ise imetada ja mikspärast on naisuguste emade arv järjest kasvamas? Tervis 1905;5:65–75.
13. Liivimaa XII aastidepäeva üle. Postimees 1900;200 (6. sept.):2.
14. Herlihy P. The alcoholic empire. Vodka and politics in late imperial Russia. Oxford: Oxford University Press, 2002.
15. Eesti Karskuse Seltside Kalender 1895. Jurjev: 1894.
16. Selenkoff A. Eine skizze der alkoholfrage. Riga: Rigaer Tageblatt, 1907.
17. Balti Naiste Karskusliidu tööst. Eesti Naine 1926;7/8:171.
18. Eesti Ajalooarhiiv 3576-1-13 (Dörptsche medizinische Gesellschaft); Eesti Ajalooarhiiv 5042-1-14 (Die Gesellschaft der practischen Ärzte in Reval, 1911-1918).
19. Koppel H. Mõni seletuse sõna eilase juhtkirja kohta: "Ons eesti arstide ühisus tarvilik?" Postimees 1909,198 (1. sept.):1.
20. Protocole des I. Baltischen Aerztekongresses in Dorpat, 23.–25. August 1909. St. Petersburg: Wienecke, 1909.
21. Der alkoholmissbrauch und seine bekämpfung. Vier vorträge, gehalten auf dem II. baltischen Aerztekongress zu Reval 1912. Jurjev: Krüger, 1912.
22. II. Baltischer Aerztekongress in Reval vom 17.–20. August 1912. St. Petersburg: Wienecke, 1913.
23. Bunge G. Vitalismus und mechanismus. Lehrbuch der physiologischen und pathologischen Chemie. Leipzig: F.C.W.Wogel, 1887: 3–15.
24. Kalling K, Tammiksaar E. Darwini ideede omaksvõtt Eestis. Eesti Loodus 2009;2:24–8.
25. Kalling K. Darwin Haeckeli varjus. Evolutsiooniõpetuse retseptist Eestis. Ajalooline Ajakiri 2012;3/4:287–308.
26. Magnus R. Jakob von Uexküll – eluslooduse mitmekesisuse tähenduslik tuum. Lehed ja tähed 5: Vaim ja aeg. Tallinn: MTU Loodusajakiri, 2009:160–5.

¹ Department of Public Health, University of Tartu, Tartu, Estonia,

² Department of Ecology and Earth Sciences, University of Tartu, Tartu, Estonia,

Correspondence to: Ken Kalling
ken.kalling@ut.ee

Keywords: anti-alcohol movement, Gustav Piers von Bunge, temperance and teetotalism in anti-alcohol activity